

Bibi Päliwanowa- Akedemik

Türkmenistanyň taryhy hakynda oýlanmalar

Sowet imperýasynyň baknalyga öwren respublikalaryna garaýşy.

(Nikita Hroşçowyň Türkmenistana saparyndan aýy ýatlamalar)

Türkmenistanyň halky Türkmenistanyň garaşsyz döwlet hökmünde ykrar edileniniň bir ýyllyk baýramyny uly dabara bilen belläp geçdi. Biziň ýurdumyzyň garaşsyz döwlete öwrülmeginiň taryhy, ykdysady, syýasy, medeni we ruhy ähmiýeti ägirt uludyr. Muňa doly suratda çuňňur düşünmek üçin wagt gerek. Gazanylan döwlet garaşsyzlygynyň gadyryna has hem çuňňur düşüniler ýaly, oňa öz sözümi aýtmak niýeti bilen, men şu makala bilen çykyş etmegi makul bildim.

Ýaňy-ýakynda TYA-nyň Taryh instituhynyň sowet jemgyýetýnyň taryhy bolüminiň .adyny üýtgetmek hakyndaky Meseläni onuň ylmy işgärleri bilen Maslahatlaşmak üçin duşuşdyk. Şonda taryhy wakalara laýyk gelýän pikirleriň ençemesi aýdyldy. Türkmenistanda rewolýuion hereketiň döremeginiň, sowet häkimiýetiniň berkarar edilmeginiň we soňra bolup geçen wakalaryň hemmesiniň düýbi 1881-nji ýylda .Orsýetiň türkmen ilini basyp almagy bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin ol bölüme XX asyryň taryhy diýen ady dakmak maslahat bilindi.

Türkmen halkynyň soňky 70 ýyldaky pozitiw we negatiw wakalardan doly taryhynda, onuň gadymy we parasatly däpleriniň, ruhy dünýäsiniň, medeniýetiniň inkär edilmegi we ýitip başlamagy, türkmen intelligensiýasynyň şu asyryň birinji ýarymyndaky iki nesliniň görnükli wekilleriniň ýok edilmegi, watanymyzyň esasy ilaty bolan türkmen daýhanynyň ojagynda tüweleý turzulmagy we başgada ömürbaky ýatdan çykmaýak hasratly wakalaryň halkyň depesinden inderilmegi– ynha bularyň hemmesi gadym zamanlardan bäri öz güzeranynyň aladasy bilen ýaşap-ýören sada halkyň üstüne şol döwrüň tehniki taýdan ýokary derejeli ýaragy bolan topy we dinamiti ýagdyryp, topragy gana boýap alynmagynyň, **gadymy taryhy yurdunyň ikä bölünmeginiň we baknalyga öwürilmeginiň** netijesidir.

Soňky 3–4 ýylyň dowamynda men 30-njy ýyllaryň tragiki wakalary barada, adamlary ýakan ýalyňly repressiýanyň Türkmenistanda geçirilişi barada rugsat edilen arhiw dokumentleriniň we şol döwrüň metbugatynyň maglumatlary esasynda ylmy barlag geçirip, ol hakda rus dilinde kitap çap etdim. Onuň esasy mazmunyny öz içine alýan makalalary «Türkmenistan» gazetini hem öz okyjylaryna ýetiripdi, ynha ,bu gezekki oýlanmalar hem anygyna ýetilen taryhy mysallaryň netijesidir.

Türkmenistanyň taryhy hakyndaky şu oýlanmalarym bilen baglanyşykly käbir taryhy dokumentleri türkmen intelligensiýasynyň irki nesilleriniň görnükli wekilleriniň ýazan işlerini synlap otyrkam, **Garaşhan ogly Ýomudskýniň** «Turkmenowedenie» žurnalynda rus dilinde çap edilen «Türkmenler we rewolýusiýa» atly makalasynda getirilen şu aşakdaky mysal meniň unsümi çekdi.

Garaşhan ogly Han Yomut/ Yomudskiň
dürli döwre degişli iki sanı suratı

1917-nji ýylyň birinji ýarymynda Mary we Aşgabat uездlerinde açlyk bolupdyr. Bu iň uly uездler ilaty çörek (un, däne) bilen üpjün etmegini sorap, Zakaspi oblastynyň komissary graf Dorreriň ýanyna delegasiya iberýärler. Emma graf tekeleriň bu adalatly we bialaç dileginden boýun gaçyr ýar. Delegasiýanyň düzüminde öz zamansynyň iň ýokary bilimlileriniň biri Kakajan Berdiyew hem bar eken. Ol özlerine tabşyrylan ýumşuň ýerine ýetirilmegini talap edende, graf Dorrer oňa «Türkmenleri doýurmak üçin näyzaly tüpeňliler mende ýeterlik sanda bardyr» diýip jogap berýär. Bu awuly sözler bolsa edil ýeri, dagy-daşy böwsüp çykýan wulkan ýaly, teketürkmenleri bilen onuň arasyňy hiç wagt geçip bolmajak düýpsüz jara (propast) öwürdi diýip, makalanyň awtory ýazýar.

Garaşhan ogly Ýomudskiý ýene-de bir mysal getirýär. Krasnowodsk uездiniň saýlanan wekilleri graf Dorreri türkmen taýpalarynyň arasynda agzalalyk döredeni üçin düşündiriş bermäge çagyýarlar. Emma ol mundan hem boýun gaçyrýar we Krasnowodsk özüniň kömekçisi Bezrukih bilen kanselýaryň işgäri Poznyagy iberýär. Krasnowodokililer olara ynam bildirmeyändigini we Dorreriň Zakaspiden gitmegini hat üsti bilen talap edýärler.

Bu taryhy mysallar Orsýetiň «wagşy» türkmenleri basyp alan gününden başlap, olary diňe öz baknasy hökmünde ykrar edendiginiň we baknaçylyk syýasatynyň dowamydygynyň jedelsiz

subutnamasydyr. Türkmenlere «wagşy» adyny ganhor general M.D.Skobelew dakypdy.

Baknalyk sütemini çekip gelemiz bäri geçen bir asyrdan gowrak wagtyň dowamynda türkmenler iň yzda galak, medeniýeteiz, «wagşy» halk diýen tagmaly ýaşady. Iň gynançly ýeri bolsa, bu aýyrganç düşünje hut biziň özümiziň aňymyza ornaşdyryldy. Öz milli mertebesini belent saklan türkmen intelligensiýasynyň görnükli wekilleri bolsa 30-njy ýyllaryň ot-ýalyn ýaly bolup geçen repressiýasynyň bigünä pidalary boldular. Şondan soňky ýyllarda neşir edilen kitaplarda diňe bir rus awtorlary däl, türkmen awtorlary hem, şol sanda hut meniň özümem, türkmen halkynyň Oktýabr rewolýusiýasyndan öňki döwürde-de uçdantutma «sowatsyz» we medeniýetsiz bolandygy hakynda ýazdylar. Bu barada 30-njy ýyllaryň pajygasyny başyndan geçiren nesil, elbetde ätiýaçlygy elden bermejek bolup ýazandyr. Soňky yetişen nesil, ýagny meniň egindeşlerimiň köpüsi bolsa. şol sanda. hut meniň özümem ýaşlykdan aňyna guýlan düşünjäniň aýyrgançdygyny saýgarman, beýnä guýlan aýyrganç pikiri hakykatdyr öýdüp, oňa pugta ynanyp ýazdylar.

Diňe bir Orsýetiň baknaçylyk syýasatyny aç-açan alyp baran «ak» patyşhanyň wekilleri, dikmeleri däl, Sowet häkimiýetiniň B. Kuýbyşewden, M. Kalininden başlap, Türkmenistana gelen ýolbaşçylary hem türkmen halkynyň ozal «medeniýetsiz» bolanlygy barada çekinmän aýdýarlar. 70 ýylda bolup geçen wakalary täzeçe garaýşyň we garaşsyzlygyň belent sepgitlerinden synlasaň, bu mysallaram baknaçylyk syýasatynyň gizlin syrlaryny aýan edýär.

Şu oýlanmalar bilen baglanyşyklylykda meniň özümiň şaýat bolan iki sany fakty ýatlasym gelýär. Mälim bolşy ýaly N. S. Hruşçow reformator hökmünde taryha girdi. Bu hakykatdyr. Muny taryh inkär edip bilmez.

Nikita Hruşçow

N. S. Hruşçow SSKP MK-nyň Prezidiumynyň başlygy wezipesinde 1962-nji ýylyň sentýabrynda Türkmenistana geldi. Ol wagt **Balyş Öwezow TKP MK-nyň birinji sekretarydy we Soýuzyň iň belent mertebeli ýolbaşçysynyň ýanynda bile bolýardy. Olar 1962-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda Türkmenigtan Ylymlar akademiýasyna geldiler. Bizi, ýagny diňe Ylymlar akademiýasynyň agzalaryny häzirki Geologiýa institutynyň zalyna ýgnadylar. Sebäbi ol wagt diňe şu institutyň jaýy salnypdy. Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň şol wagtky prezidenti **Şaja Batyrow** duşuşygy açyp, hormatly myhmana hoşamaý sözleri aýtdy. Akademiýa barada gysgaça habar berdi. Ol 1948-nji ýylyň agyr gynançly ýer titremesinden soňra 10 ýyldan gowrak wagt geçen hem bolsa, entek Ylymlar akademiýasynyň esasy ylmy-barlag institutlarynyň jaýlarynyň salnyp başlanmandygyny aýtdy.**

Şaja Batyrow
(3.10.1908 - 14.10.1965)

Soňra Ş. Batyrow şeýleräk äheňde güreledi:

- Gurluşyk biziň üçin esasy çözülmeli meseleleriň biridir. Ylymlar akademiýasy döräli bäri entek 10 ýyl hem geçenok. Ylmy işgärleriň sany örän az. Olary ozaly bilen merkezi ylmy-barlag institutlarynyň doktoranturasynda we aspiranturasynda taýýarlamaly. Ylmy işgärleri taýýarlamak we olaryň şatyny köpeltmek Türkmenistanyň ylmyny ösdürmegiň esasy meselesi bolup durýar. Bu wajyp meseleleriň çözülmeginde biz belent mertebeli myhmanyň kömegine mätäçdiris. — Ol N. S. Hruşçowa ýüzlenip: — Siziň Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasyna gelmegiňiz bu meseleleriň çözülmeginde uly ýardam etjekdigine ynanýarys, özümiz bolsa Siziň. bize goýan hormatyňyzy we ynamyňyzy ödäris diýdi.

Ş. Batyrow sözüni gutaran dessine, N. S. Hruşçow asyl hiç kimi gepletmän, sen-de ýok, men-de diýlişi ýaly, ýerinden tarsa turdy-da gös-göni jübülerini çöwürip ynha görýäňizmi, olaryň içi boş diýdi. Belent mertebeli, dünýäde iň beýik ýeňilmez diýilýän dowletiň iň belent ýolbaşçysynyň bu bolşy bizi geň galdyrdy. Üstümüzden gaýnan suw guýlan ýaly bolduk.

Şol günün öýläni Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň deputatlaryna, TKP MK-nyň agzalaryna Aşgabadyň «Kolhozçy»

stadionynda N. S. Hruşçowyň gelmegine bagyşlanyp geçiriljek mitingde barmaly diýdiler. Biz onuň üçin guralan tribunanyň sag tarapynda oturdyk. Öňünden taýýarlanylýan senariý boýunça. ýaşlaryň- işçileriň, kolhozçylaryň adyndan 3 adam çykyş etdi. Şol zamananyň däbi boýunça özüleriniň çykyşynda öňünden maslahatlaşylan haýsy-da bolsa bir mesele boýunça olar belent mertebeli myhmandan kömek soradylar. Soňra N. S. Hruşçow mikrofonyň ýanyna geldi.. Ol öz çykyşynda şeýle diýdi: Ynha siz hormat goýup, menden dileg edýärsiňiz. Emma siz indi kiçijik çagajyk däl, siz indi ýetişipsiňiz., dişýarypsyňyz, eger size göwsüňi tutdursaň, siz ony emmän, dişläp gopararsyňyz ahyryn. İndi Siz özüňiz eklenjek boluň, diýdi.

Mitingde oturan adamlaryň hüňürdisine ýer gozganan ýaly boldy. Ýanymda bile işleşip ýören deň-duşlarym eger biziň 3 tebigy baýlygymyzyň diňe biri öz ygtyýarymyza berilse, günümüzü görerdik diýdiler.

Taryha nazar salmak bilen, ýokarda agzalan meseleleriň başga taraplaryny hem agzaman geçmek bolmaz. Öz wagtynyň düşünjesi boýunça beýik döwletiň biriniň baştutany bolan N. S. Hruşçowyň reformatordygyna garamazdan, özüni beýle gazaply we edepsiz alyp barmagy onuň beýik imperiýanyň baknaçylyk syýasatyndan asla el çekmejekdigini ikuçsyz aňladýardy. Özem, bu ýagdaý bütün dünýäniň bakna halklary baknaçylyk sütemiň zynjyryny goparyp zyňýan we baknaçylyk sistemasynyň. köki-damary bilen düýpgöter ýykylyp başlan döwrüne gabat gelýär.

Diýmek, reformatordygyna garamazdan, döwrüň düýplý özgerişlerini birsyhly duýmak we düşünjelilik bilen garamak K. S. Hruşçowyň hut özüne-de eýgertmändi. İmperial gedemlik üstün çykypdy. Baknaçylyk syýasatyny inkär eden totalitar sowet sistemasy imperial gopbamlygy has hem gazaplaşdyrdy. Onuň üçin

hem «medeniýetsiz» «wagşy» halkyň önünde hiç bolmanda beýik imperiýanyň belent mertebeli ýolbaşçylarynyň öz çykyşlarynda medeniýetliligi görkezmäge gurbaty çatmady. Munuň özi asyrlarça nesilden-nesle geçen imperiýanyň baknaçylyk gedemliginiň çuňňur kök urandygyny we özüniň awusyny birsyhly çykaryp durandygyny jedelsiz subut edipdi.

Bu agzalan wakadan soň, ýokarda aýdyşymyz ýaly, 30 ýyl geçdi. Indi baknaçylyk syýasatyny ýöreden imperiýa we totalitar sistema ýykyldy, dagady. Öňki garaşly respublikalar garaşsyz döwletlere öwrüldiler we asyrlarça garaşylan azatlygyny berkitmek ugrunda duýpli, ykdysady, syýasy we medeni çäreleri durmuşa geçirýärler. Emma ykdysadyetde eriş-argaç bolup ornan totalitar sistemanyň polat zynjyrlarynyň olaryň ösüşini bökdeýji güýçdügini hiç kim inkär edip bilmez. Sebäbi ol real ýagdaýdyr.

«Türkmenistan» 92/ 13 noýabr

Makalany rus hatyndan latynça geçirip, ony gaýtadan ýygan:

Akmyrat Gürgenli